етнополітологія

Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення

Олександр Майборода,
доктор історичних наук,
завідуючий відділом етнополітології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Розпад комуністичної системи у Центрально-Східній Європі та Євразії висунув як першочергове завдання для народів цих регіонів створення відкритих суспільств, заснованих на пріоритеті індивідуалізму. Успіх чи невдача цієї гігантської трансформації багато в чому залежатиме від того, якого спрямування набере етносоціальний розвиток у країнах новопосталих, а також тих, що звільнилися від комуністичного домінування. Етнічні спільноти, нації виявилися незнищенним історичним феноменом. Однак, ставши одним з визначальних чинників руйнування комуністичної моделі з її колективістським принципом організації суспільства, вони не меншою, а в ряді випадків (особливо на Балканах) ще більшою мірою зробили колективістські принципи домінантою політичної поведінки цілих народів.

Етноси, нації є соціальними, тобто колективними утвореннями. Вони, як продукт соціального солідаризму на ґрунті чи то спільного походження і культурних ознак, чи то спільного політичного і економічного інтересу, суттєво впливають, а то й примусово спрямовують поведінку своїх членів. Жодне суспільство, у тому числі й громадянське, не може сформуватися поза національними традиціями, цінностями, нормами. Майбутньому обличчю посткомуністичних суспільств також неминуче буде притаманна національна своєрідність. Будь-яка спроба прогнозувати їх розвиток буде невдячною справою без з'ясування тенденцій, які виникають у етносоціальній сфері. Той чи інший вектор подальшого національного розвитку слугуватиме симптомом того, які економічні й політичні відносини утверджуватимуться в тій чи іншій країні, якого роду ідеологія стане преферентною в очах її народів. Відтак національні дослідження на

посткомуністичному просторі стають важливою складовою комплексного вивчення суспільств, які виходять із соціалістичного стану.

Напрям етнонаціонального розвитку центрально-східноєвропейських країн ще довго буде одним з індикаторів розвитку їх суспільств у цілому. Для країн з абсолютним переважанням у складі населення титульних етносів (Польща, Чехія, Угорщина, Болгарія) цей індикатор виявлятиметься в еволюції вже сформованої національної ідентичності. Значно складніше вирішуватиметься питання етносоціального розвитку багатоетнічних і багатокультурних країн. Їх „титульні нації", навіть визнаючи, що вони не єдиний етнічний компонент у складі населення, тим не менш не відмовляються від переконання, що саме їхня ідентичність стала легітимною підставою для національного самовизначення і створення незалежної держави. Навіть якщо цю ідею підтримали інші етнічні сегменти.

З іншого боку, якщо питома вага „нетитульних" етнічних груп досить вагома, то ідентифікація нації з „титульним етносом" ставиться під сумнів. У такому випадку постає питання про сутність національного самовизначення – чи воно було самовизначенням вже існуючої „титульної нації" у формі створення незалежної держави, чи це було самовизначення поліетнічного і полікультурного населення як нової нації з новою ідентичністю. Інше актуальне питання: до якого типу має бути віднесена нація, що постала чи постає у тій чи іншій посткомуністичній країні?

Типологізація націй – одне з найбільш дискусійних питань націології [1]. Здебільш полеміка точиться навколо питання про природу націй – те, з чого вона виростає або навколо чого формується, і має, власне, визначати тип нації.

Вітчизняна наука оперує типологізацією, за якою визначення нації грунтується на психологічній („нація – це душа, духовний принцип"), культурологічній („союз осіб, які однаково розмовляють", „культурний союз"), етнологічній (спільність походження, самосвідомості та інших етнічних ознак), історико-економічній (спільність території, мови, економічного життя і традицій) та етатистській (спільні територія та уряд) теоріях [2].

На нашу думку, таку типологізацію можна значно спростити. По-перше, єдність психологічних і культурних рис можна вважати різновидом етнічної єдності, якщо згадати, що етноідентифікуючими ознаками є, крім всього іншого, спільність психічного та психологічного складу і культури певної соціальної спільноти. Навіть історико-економічна теорія, що визріла в утробі марксизму і в якій вкарбовано притаманний марксизмові пріоритет економіки над культурою, однаково використовує спільність економічного життя не більше, як доважок до суто етнічних ознак – спільності мови, території, психічного складу, культури. Тобто, крім етатистської концепції нації, всі інші, на нашу думку, є, по суті,

етнополітологія

концепціями етнологічними, такими, що пов'язують націю з певною етнічністю.

Виходячи з цього, напрошується поділ націй на ті, що виникли на ґрунті етнічної єдності, і на ті, що утворилися поза нею. Позаетнічним чинником утворення нації традиційно вважається держава – політичне утворення, що спонукає до поділу націй на два типи – етнічні та політичні. Близьку до цього типологізацію пропонують, зокрема, Я. Крейчі та В. Велімські: вони поділяють нації на політичні (ті, що мають державу, але не мають спільності мови), етнічні (ті, що мають власну мову, але не мають держави чи федерального статусу) і повномасштабні (такі, що водночас є і мовною спільнотою, і мають власну державу) [3].

Проте в цій типологізації викликає сумнів розмежування націй на „повномасштабні" та „етнічні": адже в обох випадках йдеться про моноетнічну їх основу. Крім того, наявність у „повномасштабної" нації своєї моноетнічної держави, тобто політичної основи, робить її не менш „політичною", ніж багатомовне населення у складі однієї держави. Непереконливим є і виокремлення „етнічної" нації на підставі того, що вона не має власної держави чи федерального статусу. Адже в цьому випадку йдеться про звичайний етнос і його ототожнення з нацією. Однак історія знає випадки, коли бездержавний етнос ставав нацією, пов'язаною з його політизацією, яка проявлялася у вигляді політичного руху за національно-державне самовизначення (поляки, українці у складі Російської імперії, греки у складі Оттоманської імперії). Будь-яка нація, на наше переконання, є феноменом іманентно політичним. Відповідно – типологізація націй, які усі є, по суті, політичними, мусить здійснюватися шляхом поділу їх за етнокультурним принципом. Відтак серед націй фактично можна виділити два типи – моноетнічні і поліетнічні. Такій типологізації не суперечать і ті випадки, коли етнічна та культурна ідентичність всередині нації не співпадають.

Нація як соціо-політичний феномен залишається єдиною в реалізації своїх цілей і в тих випадках, коли різні частини одного етносу, який становить її основу, орієнтується на різні мовні і культурні зразки, і в тих випадках, коли багатомовність і багатокультурність нації зумовлена множинністю етнічних суб'єктів, з яких вона утворюється (приміром, жителі північноамериканських штатів, які повстали проти британського панування). Крім того, найефективніший націоінтегруючий чинник – держава, як правило, прагне впровадити єдину мову серед різних сегментів поліетнічної нації (приміром, британської).

Недостатня наукова операбельність вітчизняної типологізації націй проявляє себе, зокрема, у співставленні її з націологічними поглядами В. Липинського. Цей український політичний мислитель першої чверті XX століття вважається автором концепції „територіальної нації", категоріальну основу якої становлять „Територія" або, у ще ширшому

сенсі, „Земля". Саме так серцевину націологічних поглядів В. Липинського розкриває Д. Чижевський – його інтерпретація викладена в окремій статті у „Малій енциклопедії етнодержавознавства" [4]. Тип „територіальної" нації, введення якого приписане В. Липинському, стоїть осібно від уже загаданого типологічного ряду націй, поданого у тій же Енциклопедії.

Чим пояснити, що „територіальна" концепція нації В. Липинського проігнорована укладачами згаданого типологічного ряду? Якщо звичайною неуважністю, то в такому випадку необхідно виправити цю несправедливість і визнати „територіальну" націю окремим типом нації і поставити його у загальний типологічний ряд, яким звикла послуговуватися вітчизняна націологія.

Однак, перш ніж братися за виправлення цієї „несправедливості", варто ще раз переглянути націологічні погляди В. Липинського. Справді, категорія „Землі" має сакральне значення у його поглядах на сутність феномена нації: „Нація для нас, – писав він у „Вступному слові" до „Листів до братів-хліборобів", – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не „пролетаріят" і не мова, віра, плем'я" [5].

Водночас застосування категорій „Територія", „Земля" відразу порушує питання про принципи їх просторового окреслення в реальному житті. Територія нації може окреслюватися або географічними (природничий принцип), або етнографічними (етнологічний принцип), або державними (етатистський, тобто політичний принцип) межами. Сам В. Липинський виразно стояв на етатистському, політичному принципі. У тому ж „Вступному слові" він недвозначно проголошує своє національне кредо: „Дух цієї книги: державництво і патріотизм". У нього „поняття Нації ототожнюється з поняттям держави". Розділення понять „нація" і „держава" було для В. Липинського „протиприродним" [6].

Слід нагадати, що „Вступне слово" В. Липинський адресував тим, до кого він стояв у непримиренній опозиції, – соціалістам, які ігнорували націю взагалі, і тим націоналістам, які зводили національний зміст до суто етнічного. Тому „територіальна" концепція нації, висунута В. Липинським, інколи оцінюється оптимальною формою консолідації різнорідних соціальних складників. У цьому сенсі хрестоматійними стали слова В. Липинського: „Щоб могла повстати Україна... всі місцеві сили, що хочуть своєї держави, мусять відділитися од сил, піддержуючих держави метропольні... Це значить, що в українськім державницькім таборі мусять об'єднатися кращі і активніші частини всіх місцевих класів і всіх місцевих „націй"..." [7].

Втім, „Вступне слово" писалося явно після завершення всієї книги. Під час же роботи над нею В. Липинський еволюціонував у своїх поглядах на якісні ознаки населення, що має стати основою нації.

У другій частині праці В. Липинський поки що віддає перевагу етнологічному розумінню соціального субстрату, якому належить стати

етнополітологія

нацією: „Ми маємо надзвичайно здібну, сильну, здорову народню масу з окремою мовою, окремою своєрідною культурою, масу, що компактно живе на точно означеній території. Маємо отже основні етатичні елементи нації, які в теорії завжди можуть служити підставою для бажання перетворити їх в елементи динамічні: для сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації" [8].

Культурна спільність в очах В. Липинського є обов'язковою передумовою націотворення: „Без культури нема нації, без традиції нема культури. Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може істнувати група людей, біля якої має об'єднатися і зорганізуватися нація" [9]. Саме із спільної традиції і культури сукупно з спільним інтересом, вважав він, має випливати „політична лінія суспільної групи, що зорганізовується в націю" [10].

Етнологічні уподобання переважали у націологічних поглядах В. Липинського і в третій частині „Листів", де він зазначає, що „...нація єсть формацією не тільки взагалі історії, а історичного наростання і розвитку серед певного етнічно-відмінного колективу іменно конструктивних, а не деструктивних політичних вартостей" [11]. І далі: „Доки такий людський колектив фізично існує і доки він на підставі оцієї вродженої йому зовнішньої подібності, на яку складається звичайно розмовна мова, спільна територія, зближений фізичний тип, характер і т. д., розвиває в собі свої власні індивідуальні об'єднуючі і організуючі політичні вартості – доти існує, живе і розвивається нація" [12].

Однак вже у цій, третій частині спостерігається зрушення у поглядах В. Липинського від етнологічного до громадянського розуміння нації. Пов'язуючи початок нації з початком власної окремої державної організації певної маси, яка живе на певній території, він зауважує, що приналежність до нації, яка народжується у цій спільній боротьбі, має визначатися критеріями спорідненості не по крові, а по території, по землі [13].

У наступному, четвертому розділі „Листів" В. Липинський остаточно пристає на громадянське розуміння нації, поєднуючи громадянство з такими національними ознаками, як територія, держава, закон [14]. Тобто не саме спільне проживання на якійсь території робить людей нацією, а бажання мати на ній свою окрему державу: „З цієї свідомості і цього хотіння родиться патріотизм: любов до своєї землі, до своєї Батьківщини і до всіх, без виїмку, її мешканців. Патріотизм – свідомість своєї території, а не сама територія – лежить в основі буття і могутності держав" [15].

Оскільки громадянство є атрибутом існуючої держави, то напрошується висновок, що націотворенню обов'язково має передувати державотворення, тобто обидва процеси розділенні в часі. Націологічна концепція В. Липинського передбачає взаємозв'язок цих понять, що грунтується на синхронному їх розвиткові. З одного боку, нація в його уяві

– це продукт складних взаємостосунків держави і громадянства. Водночас „нація – це реалізація хотіння до буття нацією". Виведена В. Липинським взаємозалежність між нацією і громадянством передбачає, що умовою появи нації не обов'язково може бути вже створена держава, а хоча б прагнення до неї, те, що сам він називав „національними аспіраціями": „Якщо національні аспірації репрезентовані на даній території тільки такими громадянськими силами, які не в стані завоювати собі на своїй території політичну владу і створити на ній власну державу, або не здатні оцими своїми аспіраціями до такого завоювання іншій, політично дужчій, місцевій силі допомогти, то така нація перебуває в стадії недорозвиненій, в стадії виключно ідеологічній, яку треба називати народністю, а не нацією" [16].

Для нас цей вислів важливий наголосом на тому, що ознакою наявності нації обов'язково має бути політизований стан населення певної території. Причому політизація мусить мати своїм втіленням не просто ідеологізацію, а реальну політичну дію, яка в ідеалі має завершитися державотворенням.

В. Липинський, до речі, не позбувся повністю етнологічного підходу до визначення нації. Зокрема, він бідкався на „неусталеність раси" населення України і це вважав однією з причин її бездержавного стану: „Споконвічний брак расової єдності серед тієї людської громади, що живе на українській землі, сполучений з невиховуванням її в напрямі розвитку єдності політичної, спричинився до того, що основною прикметою українських людей є повний брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків" [17]. Але й долати цю хибу (хай вона і була „вітряком", породженим реліктами етнологічних уявлень) В. Липинський пропонував не расовою нівеляцією населення, а визнанням національної приналежності за всіма громадянами незалежно від їхніх расових ознак.

„Територіальна" концепція нації В. Липинського по суті своїй є концепцією „етатистською". Причому серед ознак нації він виділяв не тільки наявність держави, а й політичні дії для її здобуття. Збиральною ознакою нації, на наш погляд, можна визначити політизацію населення на грунті спільних суспільно значимих цілей, серед яких найважливішою є здобуття державного статусу.

Еволюція націологічних поглядів В. Липинського видається одним із аргументів на користь типологізації націй, у якій виділяються лише два типи – моно- і поліетнічна нації. У визначенні державотворчого субстрату він йшов від етнографічної маси до поліетнічного населення. Тобто такі ознаки нації, запропоновані ним, як національні аспірації, політична боротьба за державність, територіально-державне громадянство вчений застосував і до того, й до іншого субстратів. Те, що може бути розцінене як взаємозаперечення у націологічних поглядах В. Липинського, насправді відбиває врахування ним історичних реалій, коли одні й ті самі націоформуючі ознаки можуть бути притаманні й етнічно гомогенному, й

етнополітологія

етнічно гетерогенному населенню.

Націю полікультурного типу становлять сучасні етнічні українці, чия ідентичність не збігається з якоюсь однією мовно-культурною орієнтацією. Однак полікультурність української етнічної нації, як і поліетнічність населення України загалом, не заперечують того, що національне самовизначення українців 1991 року було самовизначенням насамперед титульної нації. Участь інших етнічних сегментів полягала тоді у виявленні солідарності з нею. З іншого боку, ця обставина не може бути аргументом для консервування суто етнічного розуміння української нації, особливо в очах неукраїнських етнічних груп, які у більшості підтримали прагнення українського етносу, тобто стали разом з ним на шлях спільної політизації та етатизації.

Становлення єдиної нації на основі багатьох етнічних компонентів не має якогось одного зразка. В різних випадках вирішальну роль відігравало багато чинників, але завжди поліетнічні і полікультурні нації відрізнялися, з одного боку, збереженням у їх компонентів окремої етногрупової ідентичності, а з іншого – виникненням ідентичності, спільної для їх усіх. Феномен подвійної ідентичності став постійним супутником усіх багатоетнічних націй, історична витривалість яких визначалася якістю формули такої подвійної ідентичності, її збалансованістю і компромісністю.

Пошук такої формули для українських громадян утруднений складними історичними обставинами, етнорегіональною різницею, протилежними ідеологічними, конфесійними уподобаннями різних груп населення, зовнішніми чинниками тощо, дія яких робить перспективу формування української поліетнічної нації поки що досить невизначеною. Певною мірою прояснити стан формування загальнонаціональної ідентичності в Україні можна, придивившись до ситуації у тих сферах суспільного життя, де зосереджено головні проблеми міжгрупових взаємин.

Насамперед необхідно придивитися до стану ідентичності української етнічної нації. Очевидно, що ця ідентичність переживає кризу і тим самим мусить полегшувати виникнення ідентичності української полікультурної нації. Втім, будь-яка криза має своєю альтернативою одужання і зміцнення суб'єкта, який кризу переживає. Криза ідентичності української етнонації – вияв загальної суспільної кризи. Подолання її залежатиме від інтеграції різних етнокультурних компонентів у єдиний самоусвідомлений соціум. Великою мірою успіх цієї інтеграції залежатиме від запобігання етнічним та конфесійним конфліктам. А це, у свою чергу, потребує повного знання про причини і чинники, що можуть спровокувати конфлікт такого роду.

Споріднена проблема — забезпечення стабільного політичного розвитку в країні, створення і підтримання умов національної інтеграції, зокрема такої неодмінної умови, як державний суверенітет. Хоча міжетнічні конфлікти – справа внутрішньодержавна, але це не означає,

що на її вирішення не можуть впливати зовнішні чинники. Досвід розв'язання кримськотатарської проблеми, яка суттєво перешкоджає інтеграції кримського соціуму, а відтак і всього українського соціуму, доводить позитивний вплив, що його здатні справляти міжнародні організації на узгодження спірних питань, які можуть виникати між етногрупами. Ідентичність полікультурної нації визначається спільною національною свідомістю, компонентами якої є спільна історична пам'ять, а також сукупність уявлень про своє історичне призначення, про свою стратегічну мету і перспективні завдання, тобто так звана національна ідея.

Зрозуміло, що проблеми такого роду потребують тривалих комплексних досліджень силами великих наукових колективів. Всебічне вивчення аспектів процесу національної інтеграції в Україні з позицій різних наукових дисциплін ще тривалий час залишатиметься однією з найактуальніших проблем українського суспільствознавства.

Література:

1. Див.: **Касьянов Г.** Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 72 – 78.
2. **Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю.** Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 121 – 122.
3. Див.: **Касьянов Г.** Назв. праця. – С. 76 – 77.
4. **Чижевський Д.** Нація (концепція В. Липинського) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 123.
5. **Липинський В.** Листи до братів-хліборобів. – С. XIII.
6. Там само. – С. XIII, 211.
7. Там само. – С. XV.
8. Там само. – С. 68.
9. Там само. – С. 70.
10. Там само. – С. 71
11. Там само. – С. 129.
12. Там само. – С. 130
13. Там само. – С. 211, 228.
14. Там само. – С. 374.
15. Там само. – С. 375.
16. Там само. – С. 387 – 388.
17. Там само. – С. 424.